

Соціальний захист населення на Житомирщині у період нацистської окупації

Проаналізовано соціальний захист населення Житомирщини в другій половині 1941 – на початку 1944 рр. Підтверджено, що він реалізовувався місцевою українською адміністрацією та добровільними громадськими організаціями.

Ключові слова: *соціальний захист, місцева українська адміністрація, Український Червоний Хрест, комітет самопомоги.*

Друга світова війна та нацистська окупація України призвели до глибокої соціальної кризи, яка, зокрема, проявилася у поширенні сирітства, жебрацтва, появи біженців, поставила на межу виживання інвалідів та осіб літнього віку. Ці категорії населення виявилися найбільш незахищеними у соціальному відношенні суспільними групами. Складну гуманітарну ситуацію доповнювала наявність великої кількості радянських військовополонених, які часто гинули у німецьких концтаборах від недоїдання та через поширення різного роду захворювань. Не дивлячись на це, у структурі органів окупаційної влади не передбачалася наявність навіть формальних інституцій соціального захисту місцевого населення на території України (за винятком фольксдойче). Соціальний захист, таким чином, значною мірою залежав від позиції місцевих українських (допоміжних) органів влади та діяльності добровільних громадських об'єднань, що констатується у дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних учених [1,с.8;2,р.167]. Усі ці процеси протягом другої половини 1941 – початку 1944 рр. повною мірою були відображені у регіоні Житомирщини.

Питання соціального захисту населення на Житомирщині періоду нацистської окупації практично не досліджувалося. У радянській історіографії, де пріоритетом виступали висвітлення всенародної боротьби проти окупантів та прояви експлуатаційно–колонізаторської політики нацистів, через ідеологічні моменти не наголошувалося на будь–яких фактах самоорганізації місцевого населення для допомоги нужденним. У поодиноких роботах сучасних учених, зокрема В.Жилюк [3;4], І.Ковальчука [5;6], В.Яковенка [7] лише констатуються загальні напрямки роботи українських допоміжних органів влади та деяких громадських організацій у контексті соціального забезпечення, стверджено про наявність окремих соціальних закладів регіону в період Другої світової війни.

Метою пропонованої статті є аналіз соціального захисту населення на Житомирщині протягом другої половини 1941 – початку 1944 рр.

На території Житомирської області з часу адміністрації вермахту соціальний захист малозабезпечених був серед важливих напрямків діяльності українських допоміжних органів влади. Як правило, він реалізовувався загальними відділами або ж спеціально створеними відділами гуманітарного спрямування. Першочергово зазначимо, що виявлена джерельна база дозволяє стверджувати про широку соціальну підтримку місцевого населення до середини листопада 1941 р. Житомирським обласним управлінням на чолі з О.Яценюком. Разом із організацією матеріальної допомоги престарілим та інвалідам у перші місяці німецької окупації облуправління відновило роботу ряду спеціалізованих закладів для дітей–сиріт, інвалідів та осіб літнього віку [8].

17 жовтня 1941 р. Житомирське обласне управління прийняло постанову, яка передбачала створення з 1 жовтня 1941 р. спеціального фонду при міських та районних управліннях області для одноразової або систематичної фінансової допомоги інвалідам, пенсіонерам та, в окремих випадках, іншим особам, які мали гостру потребу в матеріальній допомозі. Фонд складався зі щомісячних відрахувань із заробітної плати службовців і робітників усіх установ,

організацій та підприємств області, внесків власників торговельно–промислових підприємств та осіб, які займалися особистим промислом. Розмір щомісячних внесків для службовців і робітників при заробітній платі на місяць до 600 крб. становив 1% від зарплати, при заробітній платі від 600 до 1500 крб. – 1,5%, а при зарплаті понад 1500 крб. – 2%. Власники приватних торговельно–промислових підприємств та особи, які мали власні промисли, щомісячно з 1 жовтня 1941 р. мали сплачувати до фонду одноразової допомоги пенсіонерам та інвалідам 25% від вартості патенту на приватну діяльність [9;10;11].

Із приходом до влади у регіоні німецької цивільної адміністрації була переглянута політика Житомирського облуправління щодо забезпечення нужденних. Саме ж облуправління згодом було ліквідоване, а його структури перейшли в підпорядкування Українського бюро при генеральному комісаріаті. 10 грудня 1941 р. міський комісар Житомира Магас скасував відрахування до фонду пенсіонерів та інвалідів. Цей фонд ліквідувався «заднім числом», з 1 листопада 1941 р. [12].

На рівні регіонів, у районах, містах та селах Житомирщини, соціальний захист населення також ініціювався та реалізовувався місцевими українськими адміністраціями [13;14,арк.7,27;15;16;17;18;19;20;21]. Показовою, зокрема, є діяльність відділу опіки Житомирського міського управління, створеного уже в липні 1941 р. Певний час відділ, не маючи у своєму розпорядженні фінансових ресурсів, надавав нужденним допомогу натурою (продуктами харчування, одягом, паливом тощо). Із листопада 1941 р. він почав надавати фінансову підтримку [22;23]. У 1942 р. відділ опіки міського управління Житомира надав грошову допомогу інвалідам I і II груп по 100 та 75 крб. відповідно. Одноразову допомогу також отримували престарілі, хворі та багатодітні матері [22]. Із січня 1943 р. приблизно на 540 бідняків міста щомісячно виділялося 35 тис. крб. (що складало у середньому по 65 крб. на одну особу) [23].

При міському управлінні Бердичева було організовано пенсійний відділ, який до початку 1943 р. систематично виплачував пенсії понад 800 громадянам, частина з яких була оформлена пенсіонерами уже за часів німецької окупації.

На усіх пенсіонерів з місцевого бюджету щомісячно виділялося 70 тис. крб. (у середньому близько 85 крб. на одну особу) [24;25]. Із ліквідацією на початку 1943 р. пенсійного відділу при Бердичівському міському управлінні пенсіонери міста перейшли на утримання місцевого комітету самодопомоги [26].

Восени 1941 р. на території області з ініціативи українських органів влади було створено кілька громадських організацій соціального спрямування. Одним із таких об'єднань, яке водночас виступало і структурною частиною Житомирського міського управління, був жіночий відділ біржі праці на чолі з Ю.Мережинською. Окрім іншого, відділ протягом вересня – листопада 1941 р. підтримував дітей–сиріт, жебраків та полонених червоноармійців богунського концтабору (Шталаг–358) [6,с.39]. У газеті «Голос Волині» жіночий відділ у рамках його допомоги військовополоненим був названий обласним [27]. 31 жовтня 1941 р. при міському управлінні Бердичева було утворено комітет громадської допомоги для організації підтримки «громадянам на зимовий час, які потерпіли від наслідків військових подій» [28]. У листопаді 1941 р. з ініціативи голови м.Житомира Д.Павловського колишній керівник жіночого відділу біржі праці міського управління Ю.Мережинська створила та очолила Комітет допомоги радянським військовополоненим. В основному його діяльність зводилася до практичної матеріальної та медичної підтримки радянських військовополонених табору на Богунії. Певна допомога Комітетом була також надана німецьким солдатам [3,с.58;4,с.117;6,с.40;29,арк.150–154], що, на думку В.Жилюк, було необхідною умовою його функціонування [3,с.58;4,с.117]. Комітет допомоги військовополоненим червоноармійцям функціонував до січня 1942 р. і припинив роботу через брак фінансування.

Для надання систематичної матеріальної й медичної допомоги радянським військовополоненим та незаможному місцевому населенню на початку листопада 1941 р. на спеціальній нараді Житомирського обласного управління було прийнято рішення про створення обласної організації Українського Червоного Хреста (УЧХ) [27]. Аргументом для її визнання німецькою владою стала заява про допомогу нужденним родинам фольксдойче.

Керівником Житомирської обласної організації УЧХ став голова облуправління О.Яценюк. До складу її керівного органу – президії – увійшли архієпископ Олексій, місцева активістка Ю.Мережинська, хірург обласної лікарні О.Гербачевський та завідуючий облвідділом здоров'я М.Коберницький. У складі 17 осіб був сформований комітет організації. Серед його членів були: голова м.Житомира Д.Павловський, секретар обласного управління М.Ясінський, директор житомирської поліклініки М.Лозицький, редактор газети «Голос Волині» Д.Маслій та інші. Із 3 осіб складалася ревізійна комісія УЧХ Житомирщини [30].

Для реалізації своїх завдань президія та комітет обласного УЧХ оголосили прийом членів до організації та закликали населення регіону широко підтримати акцію допомоги полоненим та бідним українським родинам [10;31]. З метою організації добровільного збору продуктів харчування та коштів, зокрема для військовополонених, по районах обласний комітет напередодні висловив пропозицію створити районні комітети УЧХ [32].

Однак через перспективу широкого поширення діяльності обласної організації УЧХ, а також можливість її перетворення на осередок українського національного руху поза німецьким контролем окупаційні органи заборонили її функціонування. На початку 1942 р. на території Райхскомісаріату «Україна» була заборонена діяльність усіх гуманітарних організацій, у тому числі й Червоного Хреста [33,с.144]. Було також заборонено вживати назву «Український Червоний Хрест» у місцевій пресі, зокрема в центральній газеті житомирського регіону «Голос Волині». Офіційно дозволеною на позначення громадських організацій соціального спрямування була назва «українська самодопомога» [34,арк.102].

Взагалі, німецька влада намагалася контролювати сферу соціальної допомоги, не допустивши розростання різного роду організацій підтримки за межі регіонального масштабу. Адже це могло б стати передумовою консолідації українського населення та його переорієнтації поза сферу питань соціального захисту. У розпорядженні вермахту щодо українського питання від

11 липня 1941 р. відзначалося, що створення будь-яких комітетів соціальної допомоги необхідно обмежувати локально і не допустити їх переростання в організації загальноукраїнського характеру. Створення органів соціальної допомоги для німців було також необхідне для нейтралізації політичної діяльності українського населення [35,с.166]. Подібної позиції дотримувалася не лише адміністрація вермахту, а й німецьке цивільне управління.

Натомість, не давши дозволу на діяльність обласної організації УЧХ, цивільна влада оголосила про можливість заснування на місцях підконтрольних німцям місцевих комітетів самодопомоги, які мали діяти регіонально без загального керівного центру. Порядок формування українських комітетів самодопомоги, які мали перейняти завдання УЧХ, були визначені розпорядженням райхсміністра А.Розенберга. Коло завдань комітетів самодопомоги було окреслено райхскомісаром Е.Кохом. З одного боку – вони повинні були надавати матеріальну допомогу нужденним грошми, одягом, взуттям, харчуванням тощо; з іншого – мали виконувати завдання опікування закладами охорони здоров'я [36].

Одними із перших на території Житомирщини восени 1942 р. були створені українські комітети самодопомоги у Звягельському гебітскомісаріаті [37;38] та у м.Бердичеві [26;39]. У березні 1943 р. німці дозволили створити український комітет самодопомоги у Житомирському гебітскомісаріаті [40]; наприкінці серпня 1943 р. сформувався комітет самодопомоги Коростишівського району [41]. Маємо інформацію також про функціонування у другій половині 1943 р. українського комітету самодопомоги на Овруччині [42]. Не виключено, що, окрім вищеназваних, протягом кінця 1942 – у 1943 рр. були сформовані українські комітети самодопомоги і на території інших гебітскомісаріатів Житомирської області.

Основа матеріальної бази місцевих комітетів самодопомоги формувалася із членських внесків та пожертв населення. У комітеті Житомира, наприклад, членські внески становили 10 крб. на місяць, Звягеля – 5 крб. на місяць. Водночас житомирський комітет самодопомоги поповнював бюджет від

прибутків з організації лотереї, концертів, вистав, комерційних проектів [43]. Частково грошова допомога надавалася і німецькою владою. Проте вона більше сприймається як пропагандистський захід, аніж реальне бажання підтримки нужденних. На відміну від комітету самопомоги Житомирського гебітскомісаріату, інші комітети самопомоги регіону мали проблеми із надходженням матеріальних ресурсів [44].

Найбільш активно діяв житомирський комітет самопомоги на чолі з представником відділу освіти Українського бюро при генеральному окрузі «Житомир» О.Мережинським. Комітет, розпочавши роботу з 1 квітня 1943 р., надавав індивідуальну матеріальну й медичну допомогу бідному населенню. Матеріальна підтримка надавалася як коштами, так і продуктами харчування. Також для малозабезпечених були відкриті їдальня та дві майстерні по ремонту взуття [43;45]. Для пенсіонерів–інвалідів у Житомирі було створено пункти продажу газети «Голос Волині» за фіксованою ціною в 1 крб., яка через спекуляцію продавалася у місті за значно завищеною ціною [46,арк.44]. Медична допомога малозабезпеченим з ініціативи комітету Житомира надавалася у місцевих поліклініці та лікарні, у відкритих при будинку інвалідів зуболікарському кабінеті й водо–електро–світолікувальному кабінеті [43]. Завдяки позиції лікаря, директора поліклініки М.Лозицького, у поліклініці Житомира інваліди, престарілі, як і військовополонені, мали можливість обслуговувалися безкоштовно ще задовго до утворення комітету самопомоги [47]. Разом з індивідуальною допомогою нужденним із 1 квітня 1943 р. український комітет Житомира прийняв на утримання будинок немовляти (грудної дитини) та будинок інвалідів [43;45].

Наприкінці літа – восени 1941 р. заходами Житомирського обласного управління було відновлено діяльність частини соціальних закладів, які функціонували ще за радянських часів. Особлива увага у системі соціального захисту відводилася дитячим спеціалізованим установам. До початку осені 1941 р. у Житомирі відновили роботу дитячий будинок кістково–туберкульозних хвороб, будинок розумово–відсталих дітей, та, за словами

голови облуправління О.Яценюка, 7 дитячих будинків [8;48], зокрема у Житомирі, на хуторі Затишок (Затишшя) поблизу Житомира, у с.Дмитрівка біля Бердичева, у с.Ходоркові Корнинського району.

Серед перших розпочав роботу житомирський будинок немовляти. У ньому діти перебували до досягнення 5-ти річного віку, після чого переводилися до дитячого (сирітського) будинку. Станом на початок липня 1942 р. у будинку немовляти перебувало 75 малюків, більшість із яких – до трьох років [49]. У серпні 1943 р. тут нараховувалося 56 дітей [43]. Наприкінці липня 1941 р. також почав працювати Житомирський дитячий будинок. Перші 14 дітей сюди були переведені міським управлінням із будинку немовляти. Станом на кінець серпня 1941 р. у дитячому будинку Житомира перебувало до 45 дітей [50,арк.24;51].

Через труднощі утримання дитбудинків згодом відбулося їх укрупнення. На базі дитячого будинку на хуторі Затишок, відповідно до наказу облуправління від 7 жовтня 1941 р., було створено Житомирський обласний дитячий будинок. До нього були переведені утриманці ліквідованих дитбудинків Житомира та с.Ходорків Корнинського району. Дитбудинок підпорядковувався безпосередньо облуправлінню, а шефство над ним взяв О. Яценюк [52]. Водночас у згаданому наказі Житомирського облуправління від 7 жовтня 1941 р. піднімалося питання про зменшення кількості дітей у дитбудинках регіону. Голови міських та районних управлінь мали вжити заходів для передачі на утримання дітей–сиріт виявленим родичам. Діти віком понад 16 (згодом з 17) років вилучалися з дитбудинків із наданням допомоги у працевлаштуванні та самостійному житті. Також через організацію опіки передбачалося створення належних умов для життя сиріт, які перебували поза дитбудинками [52].

У середині 1942 р. у Житомирському обласному дитячому будинку перебувало 220 сиріт [53]. Уже до кінця листопада – початку грудня 1942 р. їх кількість зменшилася до 168 осіб [54]. У травні 1943 р. зафіксована наявність 170 дітей віком від 5 до 17 років, серед яких 40 дівчат та 130 хлопців [55].

Найбільшим за кількістю дітей на Житомирщині був дитячий будинок у с.Дмитрівка. У травні 1942 р. тут перебувало 378 сиріт [56], через рік їх кількість зменшилася до 220 осіб [26].

Вкрай непростим було питання з організацією харчування дітей у дитбудинках, забезпеченням їх одягом, взуттям, предметами першої необхідності. Разом з відповідними заходами українських допоміжних органів влади значною мірою вирішенню проблеми допомагали власні господарства [8]. Так, у господарстві будинку на хуторі Затишок, за яким також була закріплена значна земельна ділянка для вирощування сільськогосподарських культур, утримувалися корови, коні, свині, вівці, птиця. Для забезпечення власних потреб у господарстві дитбудинку були створені шевська, кравецька, столярна, ткацька майстерні, у яких працювали самі діти [49;51;53;54;55]. Власне господарство було також організоване у Дмитрівському дитячому будинку, тут же працювали шевська, кравецька та столярна майстерні [56]. Посильну допомогу дитячим будинкам надавало і місцеве населення [57; 58] та громадські організації. А з 1 лютого 1943 р. дитбудинок с.Дмитрівка повністю перейшов на утримання українського комітету самопомоги Бердичева [26]; із 1 квітня 1943 р. комітет самопомоги Житомира прийняв на баланс будинок немовляти [45]. Наприкінці літа – на початку осені 1943 р. у Звягелі дитячий будинок для дітей віком від 6 до 12 років відкрив місцевий комітет самопомоги [59].

Німецька окупаційна влада фактично не надавала дитбудинкам жодної допомоги, у тому числі й харчуванням [50,арк.24]. Поодинокі факти їх підтримки німцями, зокрема на хуторі Затишок, як і комітетів самопомоги у Житомирі та інших регіонах, сприймаються виключно як пропагандистські.

Кілька дитячих будинків, створених на Житомирщині у другій половині 1941 р., не відповідали масштабам поширення сирітства. Тим більше, що до початку війни на території області функціонувало 24 дитбудинки, у яких перебувало 4654 дитини. Лише у Житомирі нараховувалося 5 дитячих будинків, у яких було 967 дітей [60,арк.61]. Проте в умовах нацистської

окупації ця проблема апіорі була нерозв'язною, незважаючи на будь-які зусилля українських органів влади чи благодійних організацій.

За часів Другої світової війни у Житомирі та Бердичеві продовжували функціонувати будинки інвалідів. У житомирському спецзакладі для інвалідів спочатку нараховувалося 278 осіб. Але через значні труднощі та відсутність будь-якої підтримки з боку німців директор будинку інвалідів запропонував хворим по можливості залишити заклад [50,арк.25]. Станом на 21 серпня 1941 р. тут перебувало 183 особи [48]. У серпні ж 1943 р. їх кількість становила 148 чоловік [43]. У будинку інвалідів для осіб літнього віку в Бердичеві станом на кінець 1941 – початок 1942 рр. перебувало 80 [17], а на початок червня 1943 р. – 88 осіб [26]. Із 1943 р. Житомирський та Бердичівський будинки інвалідів перейшли на утримання місцевих комітетів самодопомоги [26;45].

Постановою обласного управління від 7 жовтня 1941 р. «для ліквідації безпритульності і жебрацтва та забезпечення престарілих притулком» у Житомирі було створено будинок престарілих [61]. Він мав статус обласного і перебував на утриманні відділу опіки Житомирського міського управління. Станом на березень 1942 р. у будинку престарілих перебувало 200 осіб [22].

Зауважимо, що нацистська політика цілковитого знищення єврейського населення поширювалася і на утриманців спеціалізованих соціальних закладів. Так, за час окупації німцями було знищено від 40 до 50 осіб Житомирського дитячого будинку [50,арк.24–24зв;62,арк.259;63,с.47]; на початку 1942 р. вони ліквідували 70 єврейських дітей Дмитрівського дитбудинку [64,с.2]. Окрім того, 11 жовтня 1941 р. окупанти знищили 25 євреїв будинку інвалідів у Житомирі [50,арк.25].

Таким чином, соціальний захист населення на Житомирщині займав важливу складову діяльності українських допоміжних органів влади як у період адміністрації вермахту, так і під час цивільного німецького правління. Допомогу нужденним також надавали гуманітарні організації, які почали створюватися з другої половини 1941 р., серед яких, зокрема, обласна організація УЧХ. Натомість, з метою недопущення розростання таких

об'єднань, окупаційні органи заборонили їх діяльність, дозволивши формування розрізнених місцевих українських комітетів самопомоги. Такі благодійні організації, незважаючи на значні труднощі, стали важливими осередками матеріальної і медичної підтримки малозабезпеченого населення регіону Житомирщини.

Список використаних джерел

1. Лисенко О. Соціальні аспекти окупації України: методологія проблеми / О.Лисенко // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – К., 2008. – Вип.11. – С.3–9.
2. Armstrong J.A. Ukrainian nationalism / John A.Armstrong. – [3rd ed.]. – Colorado: Ukrainian academic Press, 1990. – 271 p.
3. Жилюк В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.: [монографія] / В.М. Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2008. – 308 с.
4. Жилюк В. Українські органи влади на Житомирщині в перші місяці німецько–фашистської окупації / Вікторія Жилюк // Пам'ять століть. – 2004. – №2. – С.109–118.
5. Ковальчук І.В. Поширення впливу ОУН на Житомирщину в 1941 р. / І.В. Ковальчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. праць / [за заг. ред. П.С. Григорчука]. – Вінниця, 2009. – Вип.17. – С.84–90.
6. Ковальчук І. В. Нарис історії діяльності ОУН під проводом А.Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року / І.В. Ковальчук, С.В. Стельникович. – Житомир: Рута, 2011. – 188 с.
7. Яковенко В.Ю. Життя та побут житомир'ян під час нацистської окупації (липень 1941 – грудень 1943 рр.) / В.Ю. Яковенко // Сторінки історії. – К.: НТУУ «КПІ», 2012. – №33. – С.179–189.
8. Голос Волині (Житомир). – 1941. – 12 жовтня.
9. Голос Волині (Житомир). – 1941. – 26 жовтня.
10. Голос Волині (Житомир). – 1941. – 20 листопада.
11. Нова доба (Бердичів). – 1941. – 30 жовтня.

12. Голос Волині (Житомир). – 1941. – 14 грудня.
13. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф.Р–1168, оп.1, спр.1, 304 арк.
14. Держархів Житомирської обл., ф.Р–1168, оп.1, спр.2, 38 арк.
15. Нова доба (Бердичів). – 1941. – 19 жовтня.
16. Нова доба (Бердичів). – 1942. – 1 січня.
17. Нова доба (Бердичів). – 1942. – 3 січня.
18. Нова доба (Бердичів). – 1942. – 11 січня.
19. Нова доба (Бердичів). – 1942. – 22 січня.
20. Нова доба (Бердичів). – 1942. – 3 лютого.
21. Нова доба (Бердичів). – 1942. – 17 лютого.
22. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 21 березня.
23. Голос Волині (Житомир). – 1943. – 9 липня.
24. Нова доба (Бердичів). – 1942. – 19 лютого.
25. Нова доба (Бердичів). – 1942. – 5 грудня.
26. Нова доба (Бердичів). – 1943. – 2 червня.
27. Голос Волині (Житомир). – 1941. – 9 листопада.
28. Нова доба (Бердичів). – 1941. – 2 листопада.
29. Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області. Архівно–слідчі справи припиненого фонду, спр.30338, 259 арк.
30. Голос Волині (Житомир). – 1941. – 13 листопада.
31. Голос Волині (Житомир). – 1941. – 27 листопада.
32. Голос Волині (Житомир). – 1941. – 6 листопада.
33. Беркгоф К. Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою / Карел Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
34. Держархів Житомирської обл., ф.Р–1156, оп.1, спр.35, 266 арк.
35. Україна в Другій світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів. Т.1 / [упоряд. В.Косик]. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім.

І.Франка; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського
НАН України, 1997. – 384 с.

36. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 9 вересня.
37. Звягельське слово (Звягель). – 1942. – 14 жовтня.
38. Звягельське слово (Звягель). – 1943. – 3 лютого.
39. Нова доба (Бердичів). – 1942. – 7 листопада.
40. Голос Волині (Житомир). – 1943. – 6 березня.
41. Коростишівські вісті (Коростишів). – 1943. – 28 серпня
42. Овручські вісті (Овруч). – 1943. – 11 вересня.
43. Голос Волині (Житомир). – 1943. – 5 серпня.
44. Коростишівські вісті (Коростишів). – 1943. – 3 листопада.
45. Голос Волині (Житомир). – 1943. – 10 квітня.
46. Держархів Житомирської обл., ф.Р-1156, оп.1, спр.55, 194 арк.
47. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 18 липня.
48. Українське слово (Житомир). – 1941. – 21 серпня.
49. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 9 липня.
50. Держархів Житомирської обл., ф.Р-2636, оп.1, спр.10, 74 арк.
51. Українське слово (Житомир). – 1941. – 31 серпня.
52. Голос Волині (Житомир). – 1941. – 16 жовтня.
53. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 6 червня.
54. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 3 грудня.
55. Голос Волині (Житомир). – 1943. – 29 травня.
56. Нова доба (Бердичів). – 1942. – 20 травня.
57. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 9 травня.
58. Голос Волині (Житомир). – 1943. – 19 червня.
59. Звягельське слово (Звягель). – 1943. – 28 серпня.
60. Держархів Житомирської обл., ф.Р-2636, оп.1, спр.83, 77 арк.
61. Перемога (Житомир). – 1941. – 9 жовтня.
62. Держархів Житомирської обл., ф.Р-2636, оп.1, спр.52, 277 арк.

63. Житомирщина в період тимчасової окупації німецько–фашистськими загарбниками 1941–1944 рр.: [зб. документів] / [відп. ред. П.М. Степанов]. – Житомир: Радянська Житомирщина, 1948. – 220 с.

64. Іващенко О.М. Пам'ятки і пам'ятні місця Голокосту на Житомирщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945) / О.М. Іващенко. – Житомир: Полісся, 2008. – 144 с. – (Вип.12).

Стельникович С.В. Социальная защита населения на Житомирщине в период нацистской оккупации

Проанализировано социальную защиту населения Житомирщины во второй половине 1941 – начале 1944 гг. Подтверждено, что она реализовалась местной украинской администрацией и добровольными общественными организациями.

Ключевые слова: *социальная защита, местная украинская администрация, Украинский Красный Крест, комитет самопомощи.*

Stelnykovych S.V. Social Protection in the Zhytomyr Region During the Nazi Occupation

It has been analyzed the social protection in the Zhytomyr region during the second half of 1941 – in early 1944. Confirmed that it was implemented by the local Ukrainian administration and voluntary community organizations.

Key words: *social protection, local Ukrainian administration, the Ukrainian Red Cross, committee of self–help.*